

А.А.КОЖЫНАВА

АБ ТОЕСНАСЦІ І ПАДАБЕНСТВЕ Ў СТАРАЖЫТНЫМ СЛАВЯНСКИМ ТЭКСЦЕ

Адным са звенняў, якія звязваюць і ўпарадкоўваюць тэкст, з'яўляецца паўтаральнасць на сінтагматычным узроўні, г.зн. паўтаральнасць цэлых спалучэнняў, больш-меньш устойлівых. У гэтым выпадку спалучэнні выконваюць ролю пэўнага падмурка вядомай інфармацыі, на якую абапіраецца аўтар, будуючы свой твор, і якая, напэўна, дапамагае пры ўспрыманні тэксту.

Дадзеная работа прысвечана службам праваслаўным святым, якія звычайна шанаваліся вернікамі: Канстанціну-Кірылу Філасафу, Вячаславу Чэшскаму, Феадосію Пячэрскаму.

Поўных, літаральных паўтораў у тэкстах, якія разглядаюцца, не шмат. Такім у Службе св. Кірылу з'яўляецца паўтор у кондаку фрагмента міра просвѣщаа оученнемъ і оученнемъ просвѣщаа миръ (Кір, Кд), прычым ва ўступнай частцы сустралася овнде весь миръ освѣщаа оученемн (Кір). У Службе св. Феадосію гэта – паче оума чловѣча ты гависа (Феад, Ік, Сд), а таксама азначэнне, якое надаецца Багародзіцы – дѣво всепѣтаа; едина всепѣтаа (Феад). Ёсць некаторыя падставы лічыць апошні прыклад стварэннем самога аўтара Службы – Слоўнік старажытнарускай мовы ў артыкуле на дадзенае загалоўчанае слова прыводзіць толькі гэтыя прыклады¹.

Паўтор можа звязваць тэксты, напрыклад, тэксты Службаў св. Феадосію і св. Вячаславу – окръстѣ стоаще раки (Феад) і о рацѣ стоаща твоего тѣла (Вяч, к93); апошні таксама можа звязвацца са Службай св. Кірылу: молиса спасти дѣшж (Кір) і оумоли съспастиса дѣшамъ нашимъ; моли о съпасени дѣшъ нашихъ (Вяч).

У Службе св. Феадосію трэба звярнуць увагу на рэфрэн вершаў восьмай песні, які ва ўсіх выпадках суправаджаецца фармальна рознымі дзеясловамі з падобнай семантыкай – вопыющо, вѣспѣваа, поющаго (Феад, к82, к83, к84). Падобныя паўторы назіраюцца і ў сёмай песні Службы св. Вячаславу – вѣпниаше благословенъ вогъ отъцъ; съзываетъ вѣпнити благословенъ; вѣпниаше благословенъ (Вяч, к71, к72, к73). Аднолькавую канцоўку маюць ікас і кондак у Службе св. Кірылу – имашн во дръзновенне къ христоу непрестанно молитиса за ны; имашн во дръзновенне к Христоу людие непрѣстанно молитиса за ны (Кір, Кд, Ік). Падобны фрагмент сустракаецца і ў Службе св. Вячаславу – нмы дръзновеннк за насъ молитиса (Вяч, к42) і нават выходзіць за межы трох тэкстаў – помяни насъ во своихъ святыхъ молитвахъ яко имашн дръзновенна невестному Царю (Соф, 75).

Як відаць, фрагменты, якія паўтараюцца, па-першае, не зусім дакладна наследуюць адзін аднаму, асабліва з пункту гледжання формы, па другое, могуць з'яўляцца не толькі прыналежнасцю аднаго тэксту – старажытная

славянская літаратура ўся прасякнута жывымі сувязямі, паўторамі, алюзіямі і запазычаннямі.

Некаторыя сінтагмы могуць паўтарацца амаль даслоўна ў тэкстах, не звязаных паміж сабою ні ў плане сэнсу, ні ў плане жанру. Напрыклад, сінтагма прынесці жывіцу ў наступных фрагментах адрозніваецца толькі атрыбуцыяй пры аб'екце і рознымі найменнямі аднаго дэнатата – Госпада: прыноса жывіцу чыстѣ владыцѣ (Феад, к81, параўн. фрагмент з прапушчаным аб'ектам – вєскровныа прыноса єму (Феад, к31)); благоуханна жьртвоу Христови приношаєть (Вяч, к73) і вольнѣж жьртвѣ приноса Господоу (Наз, 375).

Але, як ужо гаварылася, часцей за ўсё сустракаецца падабенства сэнсавае, у тэкстах распаўсюджваецца ідэя, а не форма. Напрыклад, ідэя супрацьпастаўлення зямнога і нябеснага, якая звязана з праблемай выбару паміж тым і іншым, можа рэалізоўвацца наступным чынам: оставль во зємьно слоужительство тѣлѣсно небєсно царьство приахъ кѣтъ; княжик зємьнок оставивъ и цєсарьско оукрашєннє приахъ из десницѣ владычєна (Вяч, к63); всѣ зємнаѣ възненавидѣвъ и на небєснаѣ взираше (Феад, к13) і оставивъ зємьнаѣ послѣдовалъ кєн Христоу (Служ, 86); невѣрѣгъши зємьныхъ вѣсприаша небєснаѣ².

Не абышлі сваёй увагай аўтары Служб і яшчэ адну формулу, якую вельмі любілі ў старажытнай літаратуры: формулу самазневажання аўтара ў параўнанні са святым героем – хто изрєци достоинно ти възможєть чюдєсть твоихъ (Феад, Ік, к44); хто исповѣсть твоѣ чюдєса славнє (Вяч, к13); параўн. у іншых творах: кѣа надгробныѣ пѣснѣ нєходѣ твоєму вѣспою (Тур, 99); како та възможєтъ по достоиннє похвалити; ни тако възможѣтъ по достоиннєству изрєци³.

У аснове варыяцый формы могуць знаходзіцца розныя рухальныя сілы. Самы прасты механізм заключаецца тут у дакладнай сінаніміі, калі той ці іншы выбар нельга растлумачыць ні лінгвістычнымі, ні пазалінгвістычнымі фактарамі, і абодва варыянты з аднолькавай частатаю могуць сустрацца ў іншых тэкстах. Напрыклад, формула вѣсьмъ притекающимъ вѣрою (Вяч) выглядае ў Службе Феадосію як вєахъ привѣгата вѣрою (Феад, к71), пры гэтым дзеясловы прывѣгати і притекати маюць, адпаведна, значэнні 'прыходзіць, звяртацца за дапамогаю' і 'прыходзіць, звяртацца' (4) і сустракаюцца ў наступным кантэксце: кѣ вѣрѣ мѣжа привѣже (Наз, 69); вѣрою притекающимъ (Служ, 27); пристанище спасєно, вѣ не же притекающе вѣрою (Лавр, 39).

Да прыведзеных прыкладаў блізка падыходзіць выпадак сінанімізацыі, калі падабенства дасягаецца выражэннем аднаго паняцця рознымі спосабамі, якія ўзнікаюць у працэсе стварэння тэксту. Напрыклад, паняцце яркага святла ў наступных фрагментах можа рэалізоўвацца прасвѣти вєсію вєселєннєю (Вяч, к91); свѣтлами зарѣми оптєчє вєж вєселєнѣж (Кір, Кд, Ік); у іншым тэксце – днь вєселєнаѣ всѣ страгготєрпцю лоучами просвѣщаєтсѣ⁵.

Падабенства фрагментаў выяўляецца праз пашырэнне паняцця сінаніміі і перавядзенне яе з узроўню тоеснасці на ўзровень сэнсавай блізкасці. Пры гэтым ідэі, якія выражаюцца, будуць не тоеснымі, але падобнымі і змєсцяцца ў адной сэнсавай схеме. Так, ва ўрыўках избавитисѣ... отъ совлазнѣ; отъ вѣдѣ и скорєи избавляющѣ; избавляктсѣ вѣдѣ лютихъ (Феад, к93, к84, к44); избавити ны отъ напасти видимыхъ и невидимыхъ врагъ (Вяч), избавльшѣж ны перваго осжждєннѣ Адамова (Кір, к44) адразу відаць агульны сэнс адчужэння чалавека ад фактара, які яму шкодзіць і яго прыгнятае. Аднолькавая ідэя сустракаецца ў розных творах: избави мѣ вѣды сна (Сін); избави отъ нєпризани (Остр, Лк. 11, 4); избавимъсѣ отъ врагъ нашихъ (Служ, 28).

Гэты спіс прыкладаў можна працягваць. Але ж тоесная ідэя адчужэння чалавека ад варожага ўздзеяння можа быць выражана іншым спосабам.

У гэтым выпадку дзеяслоў будзе абазначаць непасрэдна ўздзеянне на фактар, які адчуваецца — отъгнати мракъ невѣжества; отгонимо бываше множество лютыхъ вѣсъ (Феад, к11, к52); и волѣзши всаки отгониши (Вяч); мракъ отгнавъ (Кір, Ік). У іншых тэкстах — гадъ доушетьлѣньнъ отженета (Служ, 99); мыглоу доуша отъгънавъ⁶.

Падобным спосабам семантычнай блізкасці можа праводзіцца праз тэксты ідэя процілеглая — ідэя набыцця чалавекам карыснага, неабходнага, каштоўнага — прыімъ благодать; прыімъ скровнице некрадомо; доуха святаго в совѣ приатъ (Феад, к71, к92, Ік); приатъ даръ благодати; приатъ вѣньць цѣсарьски; тѣмъ и вѣньць приатъ; цѣсарьско оукрашеник приатъ (Вяч, к43, к63); мѣдрости, аже приаста отъ вога; прѣмѣдрости сестрѣ севѣ приалъ еси (Кір, к63). У апошнім выпадку трэба звярнуць увагу на характар каштоўнасцей, якія набывае Канстанцін Філасаф у параўнанні з героямі дзвюх іншых служб, у пэўным сэнсе гэта адлюстроўвае накіраванасць ўсёй службы, яму прысвечанай.

Розніца ў сэнсе паміж кампанентамі фрагмента можа абумоўлівацца канверсіўнасцю, але і ў гэтым выпадку канверсія служыць выражэнню адной ідэі, параўн.: ложесна твоѣа осѣненнемъ святаго, богородице, вселиса (Кір, к35, к74); въ тѣ вѣсели са; ў іншым тэкście — въшедъ въ ложесна (Іаан, 232). Канверсія можа таксама ўяўляць адваротны працэс: воплощеса отъ прѣчисты ти ложеснъ дѣво вса чистаѣ вожикъ слово (Феад, к13).

Канверсіў часам адыходзіць ад лініі тоеснасці і выражае адну ідэю пры дапамозе абедзвюх сваіх частак, як, напрыклад, ідэю ахвяры і ўзнагароджання за ахвяранасць. Іменна непарыўная цэласнасць гэтых частак у свядомасці сапраўднага верніка падкрэсліваецца падобнымі часткамі канверсіўных фрагментаў: въ роуцѣ владычии пречистоу доушоу днесъ предадъ ксть; и цѣсарьско оукрашеник приатъ изъ десница владычнѣ (Вяч, к62).

Усе супадзенні, аб якіх гаварылася, відаць, абумоўлены імкненнем аўтараў Служб укладзі сваю думку ў рэчышча думкі кананічнай, карыстаючыся пры гэтым распаўсюджанымі ўстойлівымі формуламі. Можна прывесці яшчэ некалькі прыкладаў, калі аснову адносін, якія аб'ядноўваюць фрагменты, складаюць алузіі на пэўныя краевугольныя палажэнні хрысціянства. Напрыклад, алузіі на апеку Тройцы над святымі ўгоднікамі: трѣсвѣтълами зарѣми пресвѣтъло оукрашентъ паче слънца; зарѣми трончними из млада просвѣща (Вяч, к32); зарѣми трислнчними божествено освещаеми (Кір, Ік); параўн. у іншых тэкстах: тобою прозрѣхомъ на свѣтъ трѣслънцьнаго вожьства (Іл, 169); трончнымъ свѣтомъ оснакми (Май, 150).

Сюды можна аднесці не зусім абумоўленую зместам Служб заўвагу пра ўвасабленні Бога=Слова: отъ свѣта свѣтодавьца словесе зачатъ; богородице рожьшиа словѣмъ паче словесе зжителѣа своего (Вяч, к83, к94); благодатнаѣ заченшиа слово нжеѣ всацьскаѣ словомъ створьшаго (Феад, к54). У службе св. Феадосію свяціцель параўноўваецца са звяздой: звѣздѣ дньсь рѣсьскѣю почте отъ вѣстока воснавшюю и на западъ пришедшю (Феад, Кд). Але звязда, якая прыйшла з усходу, — гэта тая, што вяла вяшчуноў да калыскі Хрыста, тут таксама прасочваецца намер аўтара звязаць жыццё святога са шляхам Госпада.

Паколькі і мова, і пабудаваны пры яе дапамозе тэкст — сістэмы дынамічныя і недэтэрмінаваныя, тоеснасць заўсёды будзе падразумяваюць пэўную розніцу. Так, на аснове аднаго і таго ж прэдыката можна пабудаваць розныя суджэнні, па якіх тэксты будуць супадаць і адрознівацца. Напрыклад, у адносінах да наступнага фрагмента супадаюць Службы св.Кірылу і св.Феадосію і адрозніваецца Служба св. Вячаславу: вѣрно поижнихъ тѣ; поижнихъ вѣрно (Кір, к 93); вѣрно вѣспѣвающи (Феад, к91) — зовоущимъ вѣрно тѣ на помощь; на помощь вѣрно тѣ зовоущимъ; вѣрно тѣ зовоущаѣ на помощь; зовоущимъ вѣроу

на помощь (Вяч, к51, к53). Як відаць, гэтыя фрагменты з'яўляюцца для Службы св. Вячаславу вельмі істотнымі, яны праходзяць праз увесь яе тэкст і замацоўваюць яе структуру.

Наступныя фрагменты выяўляюць сувязі паміж Службамі св. Вячаславу і св. Феадосію і аддзяляюць Службу св. Кірылу: *всѣмъ павнса заступленникъ* (Вяч, к51); *отъць павнса и заступникъ* (Феад к72) і *свѣтъ павнса; свѣтъъ языкомъ павнса; притчми свѣта истинѣ павнса; незеходящии свѣтъъ павнса; свѣтъъ павнса въ нетыа* (Кір, к12, к33, Ік, к81). У гэтым выпадку даныя фрагменты таксама з'яўляюцца вызначальнымі для Службы св. Кірылу, яны праводзяць праз увесь тэкст асноўную ідэю святла і асветы.

Адрозненні пэўнага роду пры захаванні тоеснасці і падабенства могуць сустрацца і ў межах адной службы. У Службе св. Вячаславу ёсць фрагмент н *любѣвью поющимъ всѣхъ състоное ти оуспеникъ* (Вяч) (у гэтым яна аб'ядноўваецца са Службамі св. Феадосію, дзе сустракаем *въспѣвающе твое свѣтое оуспенье* (Феад, к91)). Аднак дадзены прэдыкат часцей за ўсё звязваецца з аб'ектам: *поющимъ память ти прехвальную; въспоюще спаса на память пречюдную; поющимъ память ти* (Вяч, к11, к32). Лексема *память* з'яўляецца для Службы св. Вячаславу найбольш частотным і вызначальным назоўнікам, яна таксама ўтварае іншыя структуры, якія паўтараюцца ў прасторы тэксту Службы: *оудивльшаго память его чытоущихъ пресвѣтлоюю ти память; почитаа память ти; память пречюдную доуховно празднуоимъ; пресвѣщеноюю ти память свѣтло праздноваати* (Вяч, к72 і г.д.); *пар. у Службе Феадосію: празднуемъ оуспенье твое* (Феад).

Як здаецца, тоеснасць і падабенства ў рамках асобнай службы абумоўлены імкненнем аўтара, па-першае, замацаваць тэкст, зрабіць масты паміж яго часткамі, па-другое, выказаць адну і тую ж думку некалькі раз, каб яна магла дайсці да свядомасці кожнага чытача (ці, хутчэй, слухача, паколькі служба перш за ўсё разлічана на вуснае выкананне).

Падабенства паміж тэкстамі аднаго жанру, і не толькі яго, як намі ўжо было паказана, тлумачыцца тым, што ў свядомасці старажытнаславянскага аўтара, нягледзячы на яго канкрэтную нацыянальную прыналежнасць (балгарскую, інакш – паўднёvasлавянскую), чэшскую, рускую, інакш – усходнеславянскую) існаваў не толькі шэраг устойлівых формул, але і пэўная колькасць гатовых ідэй, якія ўкараняліся ўсёй сістэмай яго падрыхтоўкі. Можна сказаць, што ідэі выступалі ў якасці асновы яго твору, якая падмацоўвалася канкрэтнымі ці ўяўнымі фактамі, што датычылі жыцця і подзвігаў святога.

¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV в.в.). Т.2. М., 1989. С.277.

² Там жа. Т.3. М., 1990. С.379.

³ Там жа. Т.2. С.84, 90.

⁴ Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И.И.Срезневского. СПб., 1902. Т.2. С.1381, 1458.

⁵ Словарь древнерусского языка (XI–XIV в.в.). Т.2. С.217.

Скарачэнні назваў крыніц

Вяч – Jagic V. *Menaea Septembris, Oktobris, Novembris ad fidem vetustissimorum codicum.* – Petropoli, MDCCCLXXXVI (1886).

Кір – Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии АН СССР. Л., 1930. Т.1.

Феад – Голубинский Е. История русской церкви. М., 1881. Т.1. Кн.1.

Фрагменты, якія цытуюцца з гэтых крыніц, афармляюцца наступным чынам – к72 (к – кондак, 7 – нумар кондаку, 2 – нумар часткі ўнутры кондаку), Ік – Ікас, Сд – седальная.

Іл – Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // *Slavia*. Т.XXXII. S.2. Praha, 1963.

Іаан – Богословие св. Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна экзарха Болгарского // Издание Общества истории и древностей российских, 1879.

Лавр – Лавровский П.А. Описание семи рукописей Императорской Публичной Библиотеки // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1858, Ч.IV.

Май – Майская служебная минея (Путятин) // Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка. СПб., 1863.

Наз – Будилович А.С. Исследования языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова по рукописи Публичной Библиотеки XI в. СПб, 1875.

Остр – Остромирово евангелие 1056–1057. Л.; М., 1988.

Сін – Патерик Синайский (в русском списке XI–XII в.) // Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1879. Т.III.

Соф – Софийский временник XV–XVI в.. М., 1821.

Служ – Служебная минея за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г. СПб., 1886.

Тур – Сухомлинов М.И. О сочинениях Кирилла Туровского // Рукописи графа А.С.Уварова. СПб., 1858.

І.А.ГАПОНЕНКА

З ГІСТОРЫІ АРФАГРАФІІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (спроба перыядызацыі)

Удасканаленне сучаснага беларускага правапісу належыць да ліку найбольш важных задач беларускага мовазнаўства як на сённяшні дзень, так і на перспектыву. Нягледзячы на тое, што правапісная дыскусія пачатку 90-х гг. зараз пайшла на спад, гэта не зняло вострыні шэрагу арфаграфічных пытанняў, якія па-ранейшаму застаюцца адкрытымі і патрабуюць больш ці менш тэрміновага вырашэння. Прагнозы і прапановы ў галіне арфаграфіі, як і ў адносінах да любой іншай моўнай праблемы, могуць быць кампетэнтнымі ў тым выпадку, калі яны грунтуюцца на дакладным веданні традыцыі. У сваю чаргу, аб'ектыўнае ўяўленне аб арфаграфічнай традыцыі можа класіфікавацца толькі тады, калі асобныя фрагменты гісторыі правапісу будучы разглядацца не адасоблена, а комплексна, у межах цэласнай эвалюцыйнай карціны. У сувязі з гэтым мэтазгоднасць стварэння перыядызацыйнай схемы, у якой былі б вылучаны канкрэтныя этапы гісторыі арфаграфіі і ўстаноўлена іх паслядоўнасць, зусім відавочная.

Гісторыя арфаграфіі ў адносінах крытэрыяў перыядызацыі мае пэўную спецыфіку. Звычайна за аснову перыядызацыі моўных працэсаў пераважна прымаюцца інтралінгвістычныя змены моўнай сістэмы. Пры гэтым пазамоўным фактарам адводзіцца другасная роля. У гісторыі ж арфаграфіі яны з'яўляюцца вызначальнымі. Арфаграфія ў параўнанні з іншымі моўнымі падсістэмамі найбольш залежная ад знешніх умоў функцыянавання мовы: яе афіцыйнага статусу, стану кнігадрукавання і інш. Гісторыя правапісу літаральна на ўсіх этапах развіцця самым непасрэдным чынам звязана з фактамі грамадска-палітычнай і культурнай гісторыі народа. Змена вядучых прынцыпаў, звужэнне ці пашырэнне сферы іх дзеяння, удакладненне канкрэтных правапісных правілаў і іншыя працэсы – гэта найчасцей вынік разнапланавых знешніх уплываў, а не ўнутранага развіцця арфаграфічнай сістэмы. Таму ў аснову перыядызацыі гісторыі арфаграфіі найбольш лагічна класіфікаваць факты пазамоўнай рэчаіснасці.

Пры такім падыходзе можна прапанаваць наступную перыядызацыю арфаграфіі новай беларускай літаратурнай мовы:

1. пач. XIX ст. (30-я гг.) – 1918 г. (перыяд стыхійнага арфаграфічнага развіцця):

1.1. пач. XIX ст. (30-я гг.) – 1906 г. (этап індывідуальнай творчасці¹);

1.2. 1906 – 1918 гг. (этап масавай творчасці).

2. 1918 г. – па сённяшні дзень (навуковы перыяд):

2.1. 1918–1933 гг. (тарашкевічаўскі этап);

2.2. 1933 г. – па сённяшні дзень (этап суіснавання дзвюх правапісных традыцый).

Паспрабуем абгрунтаваць менавіта такі храналагічны падзел.